

افغانستانده اوزبیک تیلی نینگ

اوتمیشی و بوگونگی احوالی

يازوچى: محمد عالم كوهكن

اۋچمىس ايزلر: تاريخدن معلوم بۇلىشيچە، افغانستان- توركى خەلقلىرىنىڭ قەدىمىي ۋە تارىخىي ۋەتىنى
حسابلىنىدۇ. افغانستان دېگەن سىياسى- جەغرافىيەلىك چەتلىك گە كېلىشىدىغان بولسا،
توركى سەلتەنەتلىرى ئۆزىنىڭ بىرىنچى- كېتىنچە سۈرۈپ كېلىشى. مىلادىدىن بۇيان، كوشانىلار ۋە
ئۇيغۇرلار (قەبىلىلەر) سەلتەنەتلىرى، بۈيۈك مەدەنىيەت، ئۆزلىرىدىن ئۇچمىس ئۆز
قەبىلىسىگە. شۇنىڭدەك، رەببىي شەھەر، كابۇل شەھەر، قەلەبى شەھەر، قەبىلىلەر، غەزنىلەر،
سەلتەنەتلىرى، مەغلۇبلار، تېمۇرىلار، بابر ۋە ئۆزىنىڭ ئۆزلىرى، شەيىبانىلار، ئافشارىلار، ئاشىرىلەر ۋە نەپەس
جەنۇبىي تۈركىستان ئۆزىنىڭ خەلىپىلىرى (خەلىپە خەلىپىلىرى، بىلەن خەلىپىلىرى، ئاقچە خەلىپىلىرى، سەرتەپ
خەلىپىلىرى، شەرىفان خەلىپىلىرى، ئىندىيە خەلىپىلىرى، مەمەنە خەلىپىلىرى) سىياسىي سەلتەنەتلىرى
خەلىپىلىرىگە قەبىلىلەر.

ئۆزىنىڭ ئۆزلىرى: خەلىپىلىرىگە ھەم افغانستان ئاھالىسىنىڭ سەلتەنەتلىرى
قەبىلىنى كېلىپ چىقىشى توركى خەلىپىلىرىگە مەنسۇپ بۇلغان ئاھالىلەر: ئۆزبېكلەر، تۈركمەنلەر،
قەزغىزلەر، قەلەبىلەر، ئافشارلار، قەزىل بىلەر، ئىمەنلەر، ھەزەرلەر، تېمۇرىلار ۋە شەيىبانىلار؛ شۇنىڭدەك،
ئافغانلەشكەن توركى قەبىلىلەر: غەزىلەر، قەزىل بىلەر، ئىمەنلەر، چەتلىك ئىمەنلەر، خەلىپە ۋە باشقىلەر
تەشكىل تاپتى. ئۆزىنىڭ ئۆزلىرىگە مەنسۇپ بۇلغان ئاھالىلەر سىياسىي ۋە جەمئىيەتلىك سەبەب
ئۆزىنىڭ ئۆزلىرىگە مەنسۇپ بۇلغان ئاھالىلەر سىياسىي ۋە جەمئىيەتلىك سەبەب
سەيدىن قەبىلىلەر، تۈركمەنلەر ھەمدە قەزغىزلەر گەنە ئۆزلىرىگە مەنسۇپ بۇلغان ئاھالىلەر سىياسىي ۋە جەمئىيەتلىك سەبەب

سقله ب قاله آليشگن. مثال اوچون غوربند(1) تورکلری نینگ اېنگ کتّه قسّمى اؤز آنه تيل لرينى
الّه قچان يوقاتيب بؤلگنلر، قالگنلر هم بو جريان نى اؤز باشيدن اؤتب كېلماقدهلر. باشقه تاماندن،
تيل لرينى بوتونلى يوقاتگن قوم صفتيده هزاره لرنى يّقال مثال قىليب كؤرسه تيب اؤتيش ممكن.
بوگونگى كونده اولر اؤز لريگه خاص لهجه ده فارس- درى تيليده سؤز لشه ديلىر. هزاره شيوه سيده
شونچه كه، سېزىلرلى مقدارده توركى- موغولچه سؤزلر سقله نيب قالگن.

يقين اؤتميشدن سؤز آچه ديگن بؤلسك، بوندن تخمينن بير عصر آلدين پايتخت كابلدن
افغانستان نينگ جنوبى هلمند ولايتى گه بدرغه قىلينگن اتنيك اؤزبېكلرينگ كتّه بير قسّمى
افغان/ پشتو همده فارس تيليده گپله شيشگه محكوم قىلينگنى معلوم. بولر عين حالده
افغانله شگن ياكه، تاجيكله شيب قاليشگن. توركى اتنيك قتلّم گه نسبتن جوده- جوده ناروا
بؤلگنى كؤپچىلىككه آيينه دېك عيان. گپىرليگن مسأله تاريخچى لر تامانيدن آبدان اؤرگنيليشى لازم
دېب اؤيله يميز.

تيل بؤلّمسه، اېل بؤلّمس: افغانستان موجود چېگره لرى بيلن ميلادى 1747 نچى ييلده
مملكت اؤله راق منطقه خريطه سيده پيدا بؤلدى. يعنى نادر افشار نينگ اؤليميدن كېيىن، حاكميت
اوغان درّانىلرى قؤليگه اؤتيشى بيلن بو يورت رسمى مملكت صفتيده شكللنه باشله دى. باشقه
آز سانلى و حتا اؤزبېكلرگه اؤخشه گن كؤپ سانلى خلق و ايلتلرنى قيسىب، صحنه دن چيقريب
يوباريش حسابيگه اوغان حكمرانليگى مستحكم لندى. قنچه ظلم و تاپته ليشگه دوچ كېلمه سين
استيلاچى افغانلر اؤزبېكلرنى بوتونلى يۇق قيله آلّمه ديلىر. باشيگه كېلگن بلا. قضالرگه قره مى،
اؤزبېك تىلى اؤزبېك خلقى نينگ سېوملى تىلى بؤلىب قاله بېردى. در واقع اؤزبېك تىلى

افغانستان نینگ توركى خلكلر حيات كېچيره ديگن حدودلريده، بدخشاندىن آليپ هرات گه چه بۇلگن كېنگليك لرده اۇزىنى نمايان قىلىپ كېلدى. عامّه خلق آره سیده اۇزبېك تىلى متن سىز بير شكلده يشەب قاله آلدی. متن سىز دېيىشىمىز نینگ سببى افغانستان بۇيلىپ بو تىلده كۇزگه كۇرىنرلى ادبى اثرلر يره تىلمەدى. اۇزبېك خلقى ضيالى سىز قاره خلق صفتیده هيچ بير حمايه سىز اۇز تىل لرىنى شو بوگونگه چه آغيزلريده اوشلەب توره آلدی. مکتب، مدرسه كۇرگنلر، اۇقىمىشلىلر اۇزبېك تىلىنى حمايه قىلىش بير ياقده تورسىن، كۇپراق بىلىپ- بىلمى اونى بوزيشگه اۇتديلر. کوچلى تىلدىن کوچلى ادبيات توغيلهدى: بير زمانلر خراسان ادبى حوزه سیده گوركيره ب رواجلنگن اۇزبېك تىلى اساسیده اولكن ادبيات يوزه گه كېلدى. اۇزبېك ادبياتى تاريخى نینگ اېنگ قيمتلى ادبى اثرلرى حاضرگى افغانستان يا قديمگى جنوبى توركىستان ده ايجاد اېتىلدى. مولانا لطفى، آتايى بلخى، اميرالكلام عليشير نوايى، سلطان حسين بايقرا، ظهيرالدين محمد بابر و باشقهلر اۇز ادبى ميراثى نینگ كته قسمينى شو حدودده ايجاد اېتديلر.

تيموريلر حاكميتى دورى اينىقسە، عليشير نوايى يشەگن يىللر اۇزبېك ادبياتى تاريخى نینگ آلتين دورى سنەلەدى. بو يىللرده سۇز ملكى نینگ سلطانى اولوغ نوايى اۇزى نینگ بى بها ادبى خزينه سىنى يره تدى، در واقع اوشبو دور اوزبېك ادبياتى تاريخیده اۇزبېك ادبى تىلى نینگ شكللىنىشى اوچون مهم دور حسابلەنىدى. شوندىن كېيىن ادبياتىمىز بوتونلى زوالگه يوز توتگنى اچىنرلى بير حال البته. بونگه نوايى و بابر زمانیده وجودگه كېلگن ادبى محيط نینگ آره دن كۇترىلىشى و اوندن سۇنگ اۇزبېك ادبى محيطى شكللىنىشى اوچون لازم شرطلر يره تىلمەگنى اساسى سبب حسابلەنىدى.

افغانستان شمال ولایتلری بوتونلای کابل سلطنتی تامانیدن ضبط اېتلیگندن سؤنگ اؤزېک تیلی جدی روشده کم سیتيله باشلهدی. در واقع بو تیل اؤز یوقاریلیگیدن قوی سړی توشیب، سؤزلاوچیلری تامانیدن خاندانلر و قیشلاقلر سطحیده، کوندهلیک معیشی تیلگه ایله نیب قالدی. اؤشنده، اؤزېکلر فرزندلری مکتبلر و تعلیم درگاهلریده فارس و یا پشتو تیلیده اؤقیتیلردی، اؤزېکلر حکومت ادارهلری و مکتبلرده اؤزېک تیلیده سؤزلش حقوقی گه اېگه بؤلمه ی قالدیلر. روایت قیلیشلریچه میمنه شهر ی مکتب لریدن بیریده اؤزېک تیلیده گپیرگن بیر اؤزېک اؤقیتوچی مکتب اداره سی تامانیدن جریمه گه تارتیلگن.

اؤزېک یازووچی و ایجادکارلری کؤپینچه فارس تیلیده یازگنلر. اؤزېک تیلیده یازیلگن شعرلرنی مطبوعاتده همدۀ کتاب شکلیده چاپ اېتیش منع اېتیلگن. بو ییللرده اؤزېکلر آره سیده نوای خوانلیک، مشربخوانلیک، یسّوی خوانلیک بؤلیم تورردی. صوفی الله یار، هویدا و باشقه لر اثرلری خصوصی شکله اؤزېکلر حیات کچیره دیگن قیشلاقلر مسجدریده اماملر تامانیدن اؤقیتیلگن خلاص.

اؤرنی کېلگنده شونی هم ایتیب اؤتیش کبره ک که، سابق قرال محمد ظاهر حاکمیتی دوریده افغانستان ملی مجلسی نینگ اؤزېک وکیللری: ابوالخیر خیری، نظر محمد نوا همدۀ عبدالکریم نزیهی جلوه کبی اؤزېک ضیالی لر کوره شی و تشبثی نتیجه سیده ایلک بار افغانستان رادیوسیده اؤزېک و تورکمن تیللریده اېشیتتیریشلر باشله ندی. هر کون یریم ساعت اطرافیده یایینلنه دیگن بو اېشیتتیریشلر محمد ظاهر شاه نینگ عمکی بچه سی محمد داوود باشچیلیگیده

عملگە آشیریلگن بیر حربی تۇنترىشدن كېيىن توختە تىلدى. بو احوال مىلادى 1987 يىل نىنگ
اۋرتەلرگە چە دوام اېتدى.

قېتە جانلەنىش: اوشبو سەنەنىنگ اپرىل آيىدە مسكوگە طرفدار افغانستان خلق دموكراتىك
حزبى نىنگ حربى منصبدارلرى بۇلمىش قىزىللار بىر حربى تۇنترىش قىلىپ، محمد داوود
حاكىمىتىنى آغدىرىپ، حاكىمىتىنى قۇلگە آلدىلار. شوندىن باشلەپ يەنە اۋزىك و توركىمن تىللىرىدە
ايشىتتىرىشلار قېتە يۇلگە قۇيىلدى. اۋزىك تىلىدە «يولدوز» گزىتەسى نىشر اېتىلدى. جريدە
باشلەنىشە، رحمتلى محمد امين اوچقون سۇنگرە آيخان بيانى و عبدالله رويىنلار تامانىدىن
باشقۇرىلىپ كېلىندى. در واقع كىمونيستىك كۇز قرەشەدىگى افغانستان خلق دموكراتىك
حزبى نىنگ 14 يىللىك حاكىمىتى دورىدە اۋزىك تىلىدە مطبوعاتدە مقالەلر و شعرلرنى نىشر اېتىش
ھەمدە كىتابلرنى چاپ قىلىشلىككە رخصت بېرىلدى. عىشیر نوایى نىنگ «خمسە» سى (انچە
ضعيف و خطالى كۇپ بۇلگن نسخه اساسىدە آفست شكىلدە)، مرحوم عبدالغفار بيانى
ھىكارلىگىدە ھەمدە «محبوب القلوب» اثرى دوكتور محمد يعقوب واحدى جوزجانى تامانىدىن نىشر
اېتىلدى. ظهيرالدين محمد بابىر ديوانى ھەمدە نادرە بېگم نىنگ شعر ديوانى دوكتور شفىقە يارقىن
تەشۋىشى نىتىجەسىدە باسىلدى.

انەشو دورە اۋزىكلەر فرزندلرى نىنگ اۋز آنە تىللىرىدە تعليم آلىشلرى اوچون عملى قىدملر
تەشلەنگن اېدى. بىرىنچى صنفدىن تۇرتىنچى صنف گە چە مەكتەپ درسلىكلرى اۋزىك تىلىدە نىشر
اېتىلىپ اۋقۇتتە باشلەدى. بىشىنچى صنفدىن تۇقىزىنچى صنف گە چە مەكتەپ كىتابلىرى تاليف

اېتىلدى. پايتخت كابلده امير عليشير نوايى ناميدهگى مدنى انجمن تشكيل اېتىلىپ فعاليت گه باشلەدى. شاعر داکتر عبدالسلام آثم مذکور انجمن باشلىغى اېتىپ تەيىنلنگن اېدى.

شو دۆردە كابل عالى اۇقوو يورتى نىنگ تىل و ادبيات فاكولتەسى قاشيده اۋزېك تىلى و ادبياتى دىپارتمنتى تاسىس قىلىندى. اۋنلەب اۋزېك طلبەلرى بو دىپارتمنتده تحصيل آلدىلر. اولردن ايرىملرى حاضرگى كونده اۋزېك تىلى و ادبياتى دىپارتمنتلريده اۋزېك تىلى و ادبياتى اۋقیتوچىلرى صفتيده درس بىرەدىلر. ايرىم اۋزېكستانلىك استادلر جملەدن لالەخان و طلعت صالح اۇلر هم بو دىپارتمنتده اۋزېك تىلى و ادبياتىدن درس بېردىلر.

عين حالده اۋشە پىتلرده بىر قطار اۋزېك ياشلىرى تاشكىنت دولت بىلىم يورتيده اۋقىشگە قبول قىلىنىپ اۋزېك تىلى و ادبياتى متخصصلىرى صفتيده اوشبو درگاهەنى بىتىرگنلر، اولردن عزيزالله آرال، خانم فوزىه آرال، نور الله آلتاي، ذكر الله ايشانچ، خير محمد چاووش، خانم زهرا، صابر عندليب و باشقەلرنى اېسلەش ممكن.

افغانستانده كمونيستك توزومگە برهم بىرىلگندن كېيىن شمالى ولايتلر بۇىلپ حاكميت جنرال دوستم قۇلىگە اۋتدى. دوستم رهبرليگيدهگى افغانستان مىلى اسلامى جنبىشى ناميده حربى- سياسى تشكىلات اكثريت اۋزېكلر يشەيدىگن شمال ولايتلرده نظارت اۋرنەتدى، اوشبو حدودلرده نسبى آسايشتەلىك برقرار اېدى. شمال ولايتلىرى مركزى سنەلمىش مزارشريف شېھرى اۋزېكلرنىنگ مدنى فعاليتلىرى مركزى گە ايلەندى. امير عليشير نوايى ناميدهگى مدنى انجمن بو شېھرده قىتە اۋز فعاليتلرېنى باشلەدى. شمالده اۋزېك تىليده باسپلەدىگن «يولدوز»، «ياغدو»، «قوباش» و «تۇغرى يۇل» ناميدهگى ژورناللر اۋز خوانندهلرى قۇلى گە يېتىپ باردى. افغانستان

ملى اسلامى جنبىشىنىڭ مەركىزى نەشرى «نداي اسلام» و «ارمغان» ھەمدە «فارىاب» و «جوزجانان» گزىتەلەردە ھەم فارس تىلىدەگى نەشرلەر يانيدە اۋزبېك تىلىدە يازىلگن مقالەلەر و شەرلەر نەشر اېتىلدى. ايگى- اوچ يىل دواميدە قطار كىتابلەر جملەدن «شجرۂ تراكمه»، «محبىت نامە»، «اۋزبېك ادبىياتى فرھنگى»، «بابرمنگولىگى»، «مىزان الاوزان»، «شاعرلەر تذكەرلەر» ھەمدە اۋزبېك ايجادكارلەر تۋپىملەر باسلىپ چىقدى.

مزارشريف، مىمنە و شىرغان شەرلەردە محلى تلوزيونلەر ھەمدە رادىولردە اۋزبېك تىلىدە

يىنگىلىكلەر ھەمدە خىلمەخىل برنامەلەر يايىنلار اېدى.

افغانىستاندە بۇكونگە چە اۋزبېك تىلى قىندەى سقلىپ قالگن؟ اتنىك اۋزبېكلەر افغانىستان

شمال ولايتلەردىن كۋىراق فارىاب و تخاردە زىچ ىشەيدىلەر. شونىنگدېك، بدخشان، قندوز، بىلان،

سىمىگان، بلخ، جوزجان، سرپل، بادغىس و ھرات ولايتلەر اھالىسىنىڭ معلوم قىسمى

اۋزبېكلەردىن عبارت. محلى اھالى آرەسىدە اۋزبېك تىلى فقط قىشلاقلردە تازەلىگىچە قالگن. بۇنگە

قىشلاق اھالىسىنىڭ بىر تاماندن سوادسىزلىگى و باشقە ياقدن بعضى يەرلردە اۋزبېكلەرنىڭ

تۇتۇش و قلىن ىشەب كېلەياتگنلىكلەر اساسى سبب بۇلگن.

اۋزبېك تىلىدە كېسكىن اۋزگىرىشلەر جريانى اۋزبېكلەرنىڭ شەرلشىشى، سودا- ساتىق بىلن

ايش كۋرىشى، باشقەلەر بىلن كېنگ علاقە گە كىرىشى بىلن باغلىق. بۇ اۋزگىرىش اۋزبېك

تىلىنىڭ تۇغرى رواجلىنىشىگە اېمىس بلكە، اونىڭ بوزىلىشى گە آلىب كېلدى. اۋزبېكلەر

ىشەيدىگن بىر قطار شەرلەر مەركەزلەردە فارس تىلى عموم اوچون علاقەتىلى بۇلگنى باعث، بۇندەى

جايلردە تۇرەدىگن اۋزبېكلەر تىلى گە مەىن تاثير اۋتكزگن، فارسچە سۋزلەر بىزىنىڭ تىلىمىزگە كىرىپ

كېلگن. ھەمدەن اچىنرلىسى بۇندە كە، اۇقىمىشلى اۋزىبىكلرنىنگ كۈپچىلىگى اۋزىبىك تىلىنى
فارس تىلى قاعدەسىگە سالىب سۆزلەيدىلر. اكثر حالردە اۋزىبىكلرنىنگ سوادلى قتەلمى
سۆزلەگن گپ و جملەلرى آخريدە فقط بىتە فعل اۋزىبىكچە بۇلەدى خلاص. اۋزىبىك تىلىدە
يايىنلەندىگن رادىو تلوىزيونلر سانى آزلىگى شونىنگدېك مذكور عاموى اخبارات واسطەلرىنىنگ
اۋزىبىك تىلىدە بېرىلەدىگن دستورلرى تىلى صاف اۋزىبىكچە بۇلمەگنى ھەم اوشبو مشكلنىنگ دوام
اېتىشىگە كۈمكچى بۇلگن.

اۋزىبىك تىلى افغانستاندە پشتو تىلىدن كۈپ تاثيرلەنمەگن دەسك خطا قىلمەگن بۇلەمىز.
بونىنگ ھەم اۋزىگە خاص سىبلرى بار البتە. بىرىنچىدن اۋزىبىكلر اتنىك پشتونلر بىلن قۇشنى بۇلىب
يشەمەيدىلر، بعضى بىر جايلر اولر بىلن يقين يشەسەلر ھەم پشتو تىلى مملكت بۇلىب تورلى
اېلتلر آرەسىدە معاملە تىلى بۇلمەگنى اوچون اۋزىبىك خلقى بو تىلنى اۋرگنىش گە رغبەت
كۈرستمەگن. اۋزىبىك تىلى بىلن پشتو و فارس تىللرى آرەسىدەگى تاثير اېگى ياقلمە بۇلگن. اۋز
نوبتىدە اۋزىبىك تىلىنىنگ درى و پشتو تىللرىگە تاثيرى بۇلگن.

اۋزىبىك تىلى نىنگ رواجلەنمەى قالگنىگە، كۈپ عامللر قطارى:

– اوزاق دورلردن بېرى اۋزىبىك تىلى افغانستاندە كم سىتىلىپ كېلىنگنى.

– اۋزىبىكلر فرزندلرى عصرلر دوامىدە اۋز آنە تىللرىدە تعليم آلىش حقوقىگە اېگە

بۇلمەگنلىكلرى.

– اۋزىبىك كلاسىك ادبىياتلرى نمونەلرى اۋزىبىك خلقى گە يېتكىزىپ بېرىلمەگنى.

– تقریباً بیر عصر افغانستانلیک اؤزبیکلر دنیا اؤزبیکلری اینیقسه اؤزبیکستانلیک ملتداشلریدن اجرهلیب یشه‌گن‌لیک‌لری و اولر آره‌سیده عمومین باردی کهلدی بؤلمه‌گنی، امودریانینگ ایگی تامانیده یشه‌ب گه‌لیدیگن بیر ملت‌نینگ بیر- بیریدن بیگانه بؤلشلیککه مجبور ایتیلیشی؛ قالد ویرسه بیر- بیرلرینینگ تیلی‌نی توشینمه‌یدیگن احوالگه چه هم آلیب کهلگن‌نی سنب کؤرسه‌تیش ممکن. بو وضعیت‌نینگ یوزه گه کهلشی گه:

– دولت تامانیدن بو تیلگه اهمیت قره تیلمه‌گنی؛

– اهنک مهمی اؤزبیکلر آره‌سیده اؤز تیللریگه نسبتین مسوولیت‌سیزلیک‌لری اساسی سببچی سنه‌له‌دی.

حاضرگی کونده افغانستانده اؤزبیک تیلی احوالی یخشی اېمس. افغانستان اؤزبیکلری تیلی نی بیگانه تیللر تأثیریدن قوتقریش و رواج‌لنتیریش اوچون جدی سعی و حرکتلر عملگه آشیریلمه‌گن تقدیرده کهل‌سی ییللرده گلوبال‌لشوو جریان‌ی تیزلشیشی نتیجه‌سیده بو تیل احوالی تاباره یامانلش‌ده‌دی و آخر عاقبت اؤزبیک تیلی‌نینگ آسیانینگ بو قسمیده اؤلش احتمال‌ی موجود.

افغانستانده اؤزبیک تیلی لهجه‌لری: اؤزبیک تیلی افغانستانده لهجه‌لرگه بای. اؤزبیک تیلی‌نینگ اساسی لهجه‌لری یعنی قزلوق، اوغوز و قیپچاق لهجه‌لری‌نی اؤزبیکلر یشه‌یدتگن حدودلرده اوچره‌ته‌میز. قزلوق لهجه‌سیده سؤزله‌یدیگن اؤزبیکلر افغانستان شمالی حدودی‌نینگ اکثریت ولایت‌لری جمله‌دن بدخشان، تخار، قوندوز، بلخ، جوزجان، سرپل، فاریاب، بادغیس و هراتده یشه‌یدیلر. قیپچاق لهجه‌سیده سؤزلاوچی اؤزبیکلر اېسه کؤپینچه قوندوز، تخار، سمنگان، قسمن

بلخ، سرپلده موجود. شونینګدېک جوزجان ولایتی همده فاریاب‌نینګ اندخوی حدودیده اوغوز لهجه‌سینی قۇلله‌یدګن اۇزبېکلر یېرلیک اهاالی‌نینګ بیر قسمینی تشکیل اېته‌دیلر. مملکتده اۇزبېکلر حیات کېچیره‌دیګن منطقه‌لر‌نینګ ایریم جایلریده بیر قیشلاق بیلن باشقه بیر قیشلاق اهاالی‌سی لهجه‌لری ارا تفاوتلر کوزه‌تیه‌دی. بو در واقع مملکت اۇزبېکلری ارا لهجه‌لر کویلیګی همده سقله‌نیب قالینګنیدن درک بېره‌دی.

هر حالده افغانستانده اۇزبېک لهجه‌لری هلی آچیلمه‌ګن قۇریق. اۇزبېک خلقي دنیاسی‌نینګ بو قسمیده تیل ساحه‌سیده علمی ایش و تېکشیرو اۇتکزیلمه‌ګن. ساحه متخصصلری کېچیکم‌سیدن بو باره‌ده عملی قدملر تشله‌ماقلری درکار.

دموکراتیک دوره اۇزبېک تیلى وضعیتى: افغانستانده طالبان حاکمیتی 2001- ییلده آغدریلدی. اوندن سۇنګ غرب حمایتی بیلن وجودګه کېلګن دموکراتیک تیزیم جماعه‌ده قطار اصلاحاتلر کېلتیریش اوچون چاره‌لر کۇره باشله‌دی. 2003- ییلده افغانستان‌نینګ ینگى اساسى قانونى ایشله‌ب چیقیلدی و کوچګه کیریتیلدی. اوشبو قانون اساسیده افغانستان بۇیلب سۇز اېرکین‌لیګى، عاموى اخبارات واسطه‌لری‌نینګ اېرکین فعالیت آلیب باریشلری اوچون شرط- شرایطلر مهیا اېتیلدی. ایلک بار افغانستانده حیات کېچیره‌دیګن تورلی اېلتلر جمله‌دن اۇزبېکلر مملکت اهاالی‌سی‌نى تشکیل اېته‌دیګن ملت‌نینګ اجره‌لمس بیر قسمی صفتیده تن آلینګن اېدی.

شونینګدېک اۇزبېک تیلى کۇچیلیک اۇزبېکلر یشه‌یدګن حدودلرده دولت تیلى اۇله‌راق رسمن تن آلیندی. مملکتده تورلی اېلتلر فرزندلریګه اۇز آنه تیللریده تعلیم آلیش حقوقی بېریلدى، عاموى اخبارات واسطه‌لریده هم تورلی تیللرده فعالیت آلیب باریش حقوقی کفالتلندی.

خۇش، بو شرايطدن اۆزبېك خلقى قندهى فايدهلندى؟ مملكت قانونلىرى اساسيده
افغانستانلىك اۆزبېكلر اۆز تىللىرىده عاموى اخبارات واسطهلىرىدن فايدهلنىش، كتابلر نشر اېتىش
حقوقىگه اېگه بۇلدىلر. بىراق اۆتگن اۋن يىل دواميده بو تۇغرىده طلب گه جواب بېره آلهديگن درجهده
ايجابى ايشلر عملگه آشيريلىمەدى دېسك مبالغه بۇلمەيدى. بونگه تورلى عامللر سبب.
بىرىنچىدن ملکهلى اۆزبېك يازوۋچىلرى و ژورناليستلىرى سانىنىڭ اۆته آزلىگى، ايگىنچىدن
افغانستانلىك اۋقىمىشلى اۆزبېكلر كۆپچىلىگىنىڭ اۆزبېكچە سوادى يوقلىگى موجود
وضعيتنىڭ وجودگه كېلىشى گه سبب بۇلگن.

گرچند سۇنگى يىللرده افغانستان معارف وزىرلىگى اۆزبېكلر فرزندلىرى تعليم آلهديگن
مكتبلرده اۆزبېك تىلى و ادبياتى درسلىگىنى اۋقۇتىش اوچون عملى چارهلر كۆرگن. بىرىنچى
صنفدن آلىب تۇرتىنچى صنف گه چە اۆزبېك تىلى و ادبياتى درسلىكلرى چاپ اېتىلگن، قالگن
لرىنىڭ هم چاپ اېتىلىشى ايتىلەدى. بىراق بو درسلىكلر يېترلى ساندە نشر اېتىلمەگن. در واقع
برچە اۋقۇۋچىلرگە اۆزبېك تىلى و ادبياتى درسلىكلرى يېتكىزىپ بېرىلمەگن.

عين حالده كېيىنگى يىللرده اۆزبېك تىلىدە اېشيتىرىشلر بېرهديگن رادىولر همده خبر و
تورلى كۆرستوولر يايىنلەيدىگن تلوزيونلر پيدا بۇلدى. بو آرەدە اېگەسى اۆزبېكلر بۇلگن رادىولر و
تلوزيونلر هم بار. عين حالده اۆزبېك تىلىدە يايىن وقتى اجرەتگن، اساسن اۆزبېكلر گە قرەشلى
بۇلمەگن رادىولر و تلوزيونلر هم موجود. بونىڭ اۋزى اۆزبېكلر و اۆزبېك تىلىنىڭ افغانستان
جماعەسىدەگى اهمىتىنى كۆرستەدى.

معلوم که عاموی اخبارات واسطه‌لری تیل و ادبیات رواجی اوچون مهم رؤل اؤینه‌یدی.

خوش، سؤنگی ییللرده مېدیا افغانستانده اؤزبېک تیلی ترقیاتی اوچون قنچه رؤل اؤینه‌گن؟

بو سوالگه جواب اونچه هم ایجابی اېمس. چونکه افغانستانده اؤتمیشده اؤزبېک ادبی

محیطی‌نینگ یوقلیگی همدە ملکه‌لی اؤزبېک ادیب‌لر، تیلشناسلر و ژورنالیستلر فعالیت آلیب

بارمه‌گنی عاموی اخبارات واسطه‌لری گه هم آز وقت ایچیده بو ساحه‌ده کتّه خدمت قیلیش گه

امکان بېرمه‌گن. اؤزبېک تیلیده خبر و خیلمه‌خیل دستورلر بېره‌دیگن رادیولر و تلویزیونلرده فعالیت

آلیب باره‌دیگن اؤزبېک ژورنالیستلرینگ اؤزبېک تیلیده تیارلر تقدیم اېته‌دیگن خبرلر و برنامه‌لر تیلی

بیری بیری‌دن فرق قیلیب توره‌دی. سؤنگی تۆرت ییل ایچیده اؤزبېک تیلیده یایینلر بېره‌باشله‌گن آریانا

تلویزیونی‌نینگ اؤزبېکچه دستورلری تیلی‌نی بیر مونچه اؤزبېک تیلی معیارلری گه مطابق دېسه

بۆله‌دی. افسوس که مسأله‌نینگ تۆلیق حلی اوچون مملکتده هر تامانلره فعالیت آلیب باره‌دیگن

علمی-مدنی مرکزله هم موجود اېمس.

باسمه مطبوعات همدە اؤزبېک تیلیده تألیف قیلینب نشر اېتیلگن کتابلر تیلی هم قانقیرلی

اېمس، بعضی بیر نشرلر و کتابلر بوندن مستثنا. مسأله‌نی شاشیلینچ بیر شکلده حل اېتیش

اوچون ملکه‌لی و تجربه‌لی اؤزبېک تیلشناسلری و ادبیاتچیلری اشتراکیده اؤزبېک تیلی و ادبیاتی

مرکزی‌نی تشکیل اېتیشگه جدی احتیاج بار. بو مرکز افغانستان بۆیلر اؤزبېک مطبوعاتی گه یؤل

یوریق‌لر و کؤرستمه‌لر بېریب باریشی کېره‌ک. عین حالده اؤزبېک تیلیده یایینلنمیه‌دیگن عاموی

اخبارات واسطه‌لری فعالیتی‌نی یقیندن کوزه‌تیب اولرینگ خطالری‌نی تۆغریله‌ش اوچون علمی

بیغینلر اؤتکزیشی لازم، شونینگدېک اؤزبېک ژورنالیستلرنی متصل روشده اؤرگتیب باریش گه

جدى احتياچ سېزىلەدى. بۇندەى بىر مەھم لايىھەنى اۋزبېك تىلى و مدنىتىنى حمايت اېتەدىگن خلق ارا تشكىلاتلر جملەدن اۋزبېكستان دولتى ھر بىر جھەتدن اينىقسە مالىوى تاماندن تامينلپ توريشى دركار.

افغانستان بىلىم يورتلرى چارچوبەسىدە فعاليت آلىپ بارەدىگن اۋزبېك تىلى و ادبياتى دىپارتمنتلريدە ملکہلى استادلر سانى آزلىگى ھم موجود معمانىنگ باشقە بىر عاملى سەنەلەدى. چونکہ، اوشبو دىپارتمنتلرنى بىتيرىپ چىقەدىگن طلبەرلر اۋزبېك تىلىنى علمى روشدە اۋرگنە آلمەيدىلر. اولرنىنگ مکتب دوريدە اۋزبېك تىليدە اۋقېتيلمەگنلىکلرى ھم عالى تعلیمات دوريدە ملکہ آشیرەآلمس لىکلرىنىنگ باشقە بىر عاملى سەنەلەدى.

ھر حالدە سۇنگى چاغلردە افغانستانلىك اۋزبېك ياشلر آرهسىدە اۋز آنە تىللريدە اۋقىش و يازىشگە قىزىقىش درجەسى آرتىپ بارماقدە. بو نرسەنى اجتماعى ترماملر اينىقسە فېس بوکدە کوزەتىش ممکن. بىراق، ايتىپ اۋتېلگن مشکلىنى بە تمام حل اېتىش اوچون قۇشنى

اۋزبېکستاننىنگ اوزاق مدتلى ياردەمى گە جدى احتياچ سېزىلەدى. اۋزبېکستان دولتى افغانستان بىلىم يورتلريدە فعاليت آلىپ بارەدىگن اۋزبېك تىلى و ادبياتى دىپارتمنتلرنى ھر تامانلە حمايت اېتىشى ضرور. اۋزبېك اۋقېتوچىلرنى اۋزبېك تىلى و ادبياتى ساحەسىدە اۋزبېکستان بىلىم

درگاهلريدە اۋقېتىش اوچون زمين یرەتىش ھمدە اۋزبېکستانلىک تىلشناس و ادبياتشناس استادلرنى افغانستان بىلىم يورتلريدە درس بېرىشلرى لازم. عين حالدە افغانستان عاموى اخبارات واسطەلريدە يايىنلەيدىگن اۋزبېک تىليدەگى دستورلر ھمدە گزېتەر و ژورناللر تىلپنى معيارىلشتىرىش مقصيديە ھم اۋزبېکستان ياردەمى گە ضرورت بار.

افغانستان اۋزبېكچهسى بىلن اۋزبېكستان اۋزبېكچهسى اۋرتەسىدە فرق بارمى؟

اۋتمىشده آمو دريانىڭ ايگى تامانىده حيات كېچىرهديگن اۋزبېكستانلىكلر و افغانستان اۋزبېكلرى تىللىرىده فرق بۇلمەگن. چونكه بو خلقلر آرهسىده سىياسى چىگرەلر و اولرنى بىر بىرىدن آيىرهديگن ديوارلر يوق اېدى. ايلك جداليك سابق ساويت اتفاقى تشكيل اېتىلىشىدن سۇنگ وجودگە كېلگن، مسكو بىلن كابل آمودريانىڭ ايگى تامانىدهگى اتىڭ اۋزبېكلر، تاجىكلر ھمدە توركمەنلرنى بىر بىرلىرى بىلن علاقهده بۇلمسلىكلرى موضوعسى اوستىده كېلىشىپ آلگنلر. انەشو مقصد اوچون حتا افغان (پشتون) حاكملر، پشتون قىبىلەلردن بىر قىسمىنى افغانستان جىنوبىدن كۈچىرىپ، اولرنى آمو دريانىڭ سۇل قىرغاغىده جايلاشتىرگنلر. يېرلىك اھالى مال- ملك لىرىنى تارتىپ آلىپ اولرگە تارتىق قىلگنلر. شوندىن كېيىن ناقللر نىڭ جىنوبى توركىستانگە آقىپ كېلىشى كۈچەيە باشلەدى. بو مجبورى جداليك افغانستان و اۋزبېكستان اۋزبېكلرى نى بوكونگە قدر بىر بىرلىرىدن اجرەلىپ ىشەشلىرىگە سبب بۇلدى. ايگى خلق تىلىده پىدا بۇلگن فرقلىر ھم انەشو مسألە گە بارىپ تەقلەلەدى. اۋزبېكستانلىك وپنئاشلىرىمىز تىلىگە روسچە سۇزلر، تىرمىن (اصطلاح) لر و عبارەلر كىرىپ كېلگن بۇلسە- دە، افغانستان اۋزبېكلرى تىلىده فارسچە، عربچە سۇزلر و تىرمىنلر چقور ئاثير قالدىردى.

بوكون و اېرتە گە افغانستانلىك اۋزبېكلر، دنيا اۋزبېكلرى جملەدن اۋزبېكستانلىكلر تىلىدهگى موجود فرقلىرىنى امكان قدر اۋرتەدن آلىپ كېتىش اوچون معين ايشلىرىنى عملگە آشىرىش ممكن. او ھم بۇلسە افغانستان و اۋزبېكستان ارا مدنى ھمكارلىكلرنى اوزلوكسىز روشدە يۇلگە قۇيىش آرقلى مىسر بۇلەآلەدى.

افغانستانده تشكيل اېتيليش عرفه سيده تورگن اؤزبېك مطبوعاتى بو تۇغريده مهم رؤل اۋينه آلهدى.

افغانستانده توركيه توركچه سى نينگ اؤزبېك تيليگه تائىرى: معلوم كه، سؤنگى يىل لرده افغانستان و توركيه ارا مناسباتلر مستحكم لنماقده. توركيه دولتى هر يىل يوزلب افغانستانليك طلبه لرنى اؤز اونيورستيتلريده اۋقيشگه قبول قيلهدى. اولر آره سيده افغانستانليك اؤزبېك طلبه لر هم بارلر. ايلك بار 1993 يىلده توركيه دولتى افغانستان شمال ولايتلريدن اكثريتى اؤزبېك و توركمين باله لردن عبارت بؤلگن 500 كيشى اطرافيده اۋقوچيلرنى توركيه بىليم يورتلريده تحصيل آليشلىرى اوچون زمين يره تگن اېدى. اولر نينگ معلوم قسمى ايريم ساحه لرده تحصيل آليب افغانستانگه قيتگنلر. عين حالده قطار افغانستانليك اؤزبېك عايله لر توركيه شهرلريده يَشهب، تجارت همده باشقه ايش يوموشلر بىلن شغللنهديلر. بو جريان بير قطار افغانستانليك اۋقيميشلى اؤزبېك ياشلر تىلى نينگ توركيه توركچه سيدن تائيرلنيشى گه آليب كېلگن. اوشبو ياشلر اؤزبېكچه سؤزله گنلريده بعضن توركچه سؤزلر و عباره لرنى قۇلله يديلر. گاهيده، اؤزارا توركچه سؤزلشنى هم معقول كؤره ديلر، عين حالده اولر اؤز آنه تيللىرى اؤزبېك تىلى قاعده لرى اساسيده گپله يديلر. بو نرسه نى تورك تىليده تحصيل آلگن ليكلرى نينگ ايجابى تائىرى صفتيده بهالش ممكن.

افغان- تورك ليسه لرى نينگ افغانستان پايتختى و ايريم شهرلريده فعاليت آليب باريشى هم تورك تىلى نى اۋرگيتيشده مهم رؤل اۋينه ماقده. مذكور ليسه لرنى بيتيرگن افغانستانليك لىك فرزندلرى بى ملال تورك تىليده گپلشه آله ديلر همده توركلر بىلن يقين علاقه قوره ديلر. اېندىليده

تۈرك تىلى افغانستانده كېنگ قولاج يايىپ، رواجلنماقده. بو جريان اۋزبېك تىلى گە چقور تائىرىنى
اۋتكزمەى قۇيمەيدى.

افغانستان بىلن اۋزبېكستان ارا مناسباتلر، رسمى كابل بىلن انقره اۋرتەسىده گى مناسبت
درجەسىده مستحكم بۇلگنده اېدى، مملكتده اۋزبېك تىلى نىنگ موجود اينچلى احوالى
يخشىلنىشى گە اميد قىلسە بۇلردى.